

מגדר | כתב עת למגדר ופמיניזם | גיליון 1 | רשימות ועוד

אסתר עילם | פמיניסטית באקדמיה בשנות השבעים

תקציר

הקישור הנעשה כיום בין "פמיניזם" ו"אקדמיה" נחשב "טבעי": כמעט בכל מוסד אקדמי יש מחלקה ל"לימודי מגדר" (שם מטעה, מאחר ויש בה בעיקר "לימודי נשים", ולא "לימודי גברים"). בספריות באוניברסיטה, מדפים לא מעטים מוקדשים לספרות מחקרית פמיניסטית – הגדלה בהתמדה גם בשפה העברית – ורבים הכינוסים והכנסים המוקדשים למחקר "מגדרי". אך מה שנחשב היום מובן מאליו הוא מציאות חדשה, יחסית, בנוף האקדמי, השונה מאוד מהמציאות שחוויתי בשנות השבעים באוניברסיטת תל אביב. בפתח אותו עשור חזרתי לספסל הלימודים, לאחר לידת שני בני, כדי להשלים את התואר הראשון במדעי הרוח שכלל לימודים בשני חוגים. את האחד – פילוסופיה – סיימתי בשנת 1968, והיה עלי לחזור על כמחצית מהקורסים בחוג השני, פסיכולוגיה. לשם קבלת התואר. לאחר קבלת התעודה בשנת 1973 עברתי - בהשפעת פעילותי הפמיניסטית - ללימודי תואר שני בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה.

בשנת 1972 הקמתי את הקבוצה הראשונה לשחרור האישה בתל-אביב, שהפכה לאחר שלוש שנים לתנועה הפמיניסטית בישראל (אגודה עותומאנית), ובה כיהנתי רשמית כיו"ר. מחויבותי הפמיניסטית הציבה אותי בחוג שלמדתי בו כ"מתריעה בשער" על תופעות שהיום נהוג להגדיר כ"עיוורון מגדרי", ועל כך שילמתי מחיר כי נתפסתי "חריגה". רק לאחר שנים רבות סיפרו לי סטודנטיות ומרצות כי דרכי למדו לראשונה על פמיניזם. במהלך לימודי בשנות השבעים לא זו בלבד שבחברתי קורסים שבהם יכולתי להתמקד בנשים, אלא גם הפכתי כל חומר אקדמי שעסקתי בו ל"מקרה בוחן" פמיניסטי. גישה ביקורתית זו קיבלה הכרה על ידי אקדמאיות פמיניסטיות בעולם בראשית שנות השמונים בתור "פרספקטיבה פמיניסטית" ו"נקודת עמדה פמיניסטית".

בחיבור זה אתאר את האווירה ששררה בשנות השבעים באקדמיה ביחס לפמיניזם, ואת הצעדים הראשונים שנעשו אז בלימודים פמיניסטיים. נקודת המוצא שלי היא אוטוביוגרפית, בהתאם לתובנה ש"האישי הוא הפוליטי". לפיכך מדובר במסמך ששלובים בו קטעים מתולדות חיי כחלק בלתי נפרד מהתנסותי כפמיניסטית באקדמיה בשנות השבעים.

מילות מפתח: מגדר, פמיניזם, אקדמיה, שנות השבעים

הכללי והאישי בתנועה הפמיניסטית בשנות השבעים

בראשית שנות השבעים עדיין שררה בישראל אווירת הניצחון שאפיינה את התקופה שלאחר מלחמת ששת הימים, אך לתחושת האופוריה התווספו תחושות מתח ודכדוך עקב מלחמת ההתשה וחוסר הוודאות המדיני. בקרב הציבור היהודי בישראל רווחה עדיין הגישה השמרנית כלפי נשים, שינקה מתפיסות ופרקטיקות שמקורן לא רק במסורת, אלא גם במעמדה של האישה במסגרת ההגשמה הציונית. יתר על כן, בעשורים הראשונים לקיום מדינת ישראל, השאיפה ל"נורמליזציה" דחקה את הנשים לתפקידים המסורתיים (בדמיון מסוים למה שאירע לנשים בארצות-הברית עם חזרת החיילים הביתה לאחר מלחמת העולם השנייה), וזאת בחסות המרכזיות החברתית של הצבא מכאן ושל הדת מכאן. אמצעי התקשורת באותם ימים שיקפו וגם חיזקו גישה זו, אך כבר בשלהי שנות השישים התחיל טפטוף של מידע – בעיקר מארצות-הברית – על מחאת נשים. זכורני כיצד בשנת 1970 נתקלתי בידיעה באחד העיתונים היומיים על כך שנשים בניו יורק ערכו צעדה ושרפו מטאטאים (לימים קראתי שאביזרים "נשיים", ובכללם חזיות הושלכו לפח והוצתו במסגרת הפגנה נגד בחירת "מלכת היופי" בפילדלפיה בשנת 1968). המחשבה הראשונה שלי היתה "זה טוב מכדי להיות אמיתי" – כנראה עקב תחושת המלכוד שליוותה אותי מאז נישואי, באוקטובר 1964, לזוהר, חברי ללימודי הפסיכולוגיה, בפתח שנתנו השלישית בחוג. כיום ברור לי שתחושת המלכוד נבעה מצפיות הסביבה והמשפחה הקרובה, שלפיהן היה עלי לתפקד קודם כול כעקרת בית, כרעה, וכאם (בני נולדו בשנת 1966 ובשנת 1969).

בשנת 1968 סיימתי בהצלחה את הבחינות לתואר ראשון בפילוסופיה. לאחר הולדת הבן השני חשתי צורך להשלים את הלימודים בפסיכולוגיה. היה עלי לחזור על כמחצית מהקורסים שלמדתי בזמנו, וכך התוודעתי לתכנים חדשים בתחום.

בסתיו 1971 קראתי בעיתון **לאישה** ריאיון עם מרשה פרידמן (שהקימה בשנת הלימודים 1970-1971 קבוצה להעלאת תודעה פמיניסטית באוניברסיטת חיפה (במקביל פעלה קבוצה נוספת שהקימה ד"ר מרלין ספר). מרשה היתה עולה חדשה שהתחילה ללמד באוניברסיטה, והתכוננה ללימודי דוקטורט בפילוסופיה. לימים סיפרה שנתפסה לרעיון הפמיניזם בעקבות הפמפלים הפמיניסטיים הראשונים שנשלחו אליה מארצות-הברית. בראיון ב"לאישה" סיפרה על מנהג חברתי נפוץ לשאול אישה "מה עושה בעלך?" במקום לשאול מה היא עושה. החלטתי לכתוב לה, אך עשיתי זאת כשבועיים אחר כך, לאחר שהאזנתי לריאיון אתה ברדיו, שבמהלכו מצאתי את עצמי עונה בדמיוני על השאלות שנשאלה.

בתשובתה למכתבי מרשה צירפה דפי סטנסיל ובהם מאמר שכתבה על "העלאת תודעה", ותרגום לעברית של פרק מספרה של בטי פרידן "המיסטיקה הנשית". היא גם צירפה מספרי טלפונים של נשים מאזור המרכז שפנו אליה. התקשרתי לנשים ואף נפגשתי עם כמה מהן. אחת בלבד, שילה פראג, הביעה נכונות להשתתף בהקמת קבוצה בתל אביב. באתי למשרדה בתל אביב, והיא סיפרה לי שהיא קוראת בימים אלה (שילה באה מאנגליה) – את "המין השני" של סימון דה-בובואר. בתום הפגישה הלכתי לקנות את הספר "פוליטיקה מינית" מאת קייט מילט, שהיה אחד הספרים המומלצים ברשימה שקיבלתי ממרשה. את תחושותיי לאחר קריאת הדף הראשון (שבו היא מצטטת קטע מספר של הנרי מילר המספר על גבר שמצעיד אישה עירומה בהליכה על ידיה) אוכל לתאר בדיעבד במילותיו של מרקס, שאמר ש"היגל העמיד את העולם על ראשו, ואני מעמיד אותו בחזרה על רגליו".

בשיחה עם שילה קבענו תאריך למפגש ראשון. תליתי מודעות בבניין שרת שבו למדתי, וב-6 באפריל, 1972, התכנסנו ארבע נשים במשרד של שילה ששכן בקומה תת-קרקעית של חברת התעופה שעבדה בה ברחוב בן-יהודה. מבקבוק יין שהכינה מראש שתינו "לחיים" לציון מפגש היסטורי זה – שילה ואנוכי, אחותי רחל כץ, ונעמי נמרוד, שהגיעה במיוחד מחיפה כדי להדריך אותנו בהפעלת קבוצה להעלאת תודעה. בפגישה הבאה היינו ארבע-עשרה נשים, מצטופפות בחדר שכור של סטודנטית מארצות-הברית בדירה ברחוב הירקון 118. בקבוצה זו אספנו לירה מכל אישה כדי לשכור תיבת דואר, וכך חנכנו את "התנועה לשחרור האישה" בתל אביב. הנשים שהגיעו למפגשים היו ברובן ממוצא אשכנזי, משכילות, ובמצב משפחתי מגוון: נשואות, רווקות, גרושות או אלמנות. בהתחלה היתה תחלופה גבוהה, אך לאחר כמה חודשים נוצר גרעין קבוע שגדל כל הזמן. הפעילות גברה, ומלבד המפגשים הכלליים (שכוננו "מועצה") התקיימו גם מפגשים נפרדים של קבוצות להעלאת תודעה, ושל ועדות, כמו ועדת הסברה, ועדה פוליטית, ועדה אידיאולוגית, ועדת חינוך, ועוד. לאחר מלחמת יום כיפור, המחאה הכללית והדיון הציבורי על תפקידי הנשים בזמן מלחמה הביאו את התנועה לתנופה נוספת. בחודש מרץ 1975 אושר הרישום שלנו כ"אגודה עותומאנית" בשם שנבחר על ידי רובנו – "התנועה הפמיניסטית בישראל". הרישום דרש מינוי יו"ר, וכך נבחרתי לשאת את התואר, שהוחלט שיהיה רשמי בלבד.

בתנועה טיפלנו בנושאים שבדרך כלל היו משותפים לפמיניסטיות בארצות אחרות, אך בעלי אופי משלהם בהקשר המקומי. אחד מהם היה מאבק לחקיקת חוק המתיר הפסקת היריון, שהעסיק אותנו לאורך שנות השבעים בהחלטות על עצומות, קיום עצרות והפגנות, והפעלת שדולה בכנסת לתמיכה בהצעת חוק לפי רוחנו שאותה ניסחה ד"ר ניצה שפירא-ליבאי (עבור תנועת ר"ץ שייסדה שולמית אלוני, ושבמסגרתה מרשה פרידמן נבחרה לכנסת). לבסוף התקבלה הצעת חוק פשרנית שנוסחה על ידי נעמי"ת, האוסרת הפסקת היריון, בסיוג סעיפים מתירים, ביניהם "הסעיף הסוציאלי" אשר זמן קצר לאחר אשרור החוק נפסל על ידי ממשלת בגין הראשונה כאתנן למפלגות הדתיות עבור הצטרפותן לקואליציה. מאבק נוסף – אף הוא אוניברסלי במהותו – היה למען "חוק יסוד שוויון זכויות האישה", שהוצע במשותף על ידי כמה ח"כיות וח"כים, ובראשם שולמית אלוני. משמעות החוק – שבקריאה הראשונה חמק מעיני המפד"ל שהיתה חברה בקואליציה – היתה ויתור על החוקים הדתיים לגבי המעמד האישי כמו נישואים, גירושים, וכיוצא בזה. כאשר נודע לנו שיצחק רבין, ראש הממשלה דאז הקפיא את המשך הטיפול בחוק לנוכח איומי המפד"ל לעזוב את הקואליציה, הגבנו בעריכת שתי הפגנות-עצרות גדולות בתל אביב שהשתתפו בהן מאות נשים – חלקן הגיעו במאורגן מחיפה ומירושלים וממקומות אחרים בארץ. בהפגנה הראשונה, כמה מהמארגנות, ואני בתוכן, נעצרנו על ידי המשטרה, שהעמידה אותנו למשפט על השתתפות בהפגנה ללא רישיון (ביקשנו רישיון, אך סורבנו). השופט היה נחמני, שהיה ידוע כ"שופט הג'וק בלחם". לאחר כשנתיים של דיונים הורשענו, וחויבנו בקנס (מאה לירות כל אחת) ששולם על ידי התנועה.

במבט לאחור נראה שכבר בשנות השבעים כמעט שלא היה נושא פמיניסטי שלא טיפלנו בו: חוקי נישואים וגירושים, חוק יחסי ממון, מעמד נשים גרושות, וגם נושאים כמו צבא ומלחמה, אונס והכאת נשים, זנות, לסביות, ועוד. כלומר, כבר אז נדונו מרבית הסוגיות שבהן אנו עוסקות גם היום, אך זאת ברוח התקופה.

קבוצה שהוקמה במקביל להקמת הקבוצות בחיפה פעלה בירושלים, ונפגשה פעם בחודש ב"בית הילל", מקום מפגש סטודנטיאלי. הקבוצות בשלוש הערים היו שונות זו מזו מכמה בחינות, כך שהמפגשים המשותפים היו רוויי מתח, ולא הגענו להסכמה לגבי התארגנות משותפת. בתל אביב פעלה גם קבוצה שהיתה קרובה לקבוצה הירושלמית. הנשים בה דגלו בתפיסות מרקסיסטיות והקרובות להן. קבוצה זו נפגשה כמה פעמים עם הקבוצה שלנו. חלקן הקימו קבוצה להעלאת תודעה, והוזמנתי פעם להנחות מפגש שלה. ביקשתי

מהנשים לדמיין את חייהן בעוד חמש ועשר שנים מהיום. אני דיברתי על השלמת תואר שני, ולא ידעתי שיעברו קרוב לשלושים שנה עד הגשמת הציפייה הזו.

בתנועה לשחרור האישה שנהפכה לתנועה הפמיניסטית בתל אביב שילבנו פעילות רעיונית ומעשית, יצרנו ביקורת חדשה, ו"המצאנו" עולם חדש. הכול נעשה באופן עצמי ובמסגרת קולקטיבית. בשנות השבעים הוקמו מרכזי הנשים הראשונים: בתל אביב שכרנו בדצמבר 1976 דירה ברחוב דיזנגוף 224, שמומנה ממסי החברות, ובה גרנו שנתיים. לאחר העזיבה התארגנה קבוצה מתוך חברות התנועה במטרה להקים מרכז אחר. עם נשים נוספות היא הקימה את "צאינה וראינה", מרכז פמיניסטי שפעל משנת 1979 ועד שנת 1982 (בחיפה הוקם בשנת 1978 מרכז נשים בשם "קול האישה" – שנסגר לאחר כשנתיים, ונפתח מחדש בשנות השמונים תחת השם "אישה לאישה", הקיים היום, ובירושלים הוקם בשנת 1979 מרכז בשם "קול האישה" שפעל כמה שנים, נסגר, ונפתח מחדש בשנות התשעים, אף הוא פועל עד היום).

בראשית השנה השנייה לשהותנו בדירה ברחוב דיזנגוף הקמנו בה "מרכז סיוע מידי לקורבנות אונס" שפעל 24 שעות ביממה (שהיה אז יחיד במינו, לצד קו-חם בחיפה (באמצעות ביפר) שהוקם על ידי אישה שנאנסה בעבר). כשנה לאחר עזיבת הדירה בדיזנגוף פתחנו מחדש בינואר 1980 את "מרכז הסיוע לנפגעות אונס בתל אביב" ברחוב מיכה 9, וחידשנו בו גם את פעילות התנועה הפמיניסטית. משם עברנו בשנת 1982 לרחוב בן יהודה 82. כאשר המרכז עבר עשור לאחר מכן לרחוב שינקין הוחלט (מבלי שהייתי שותפה להחלטה) שאין מקום עבור התנועה, שבינתיים החליפה את שמה ל"קשר הפמיניסטי". תחת שם זה עברנו לפעול במתנ"ס בשכונת נווה אליעזר בדרום-מזרח תל אביב, אך הפעילות הצטמצמה בהדרגה. בשנת 1997 נותרתי יחידה, ועד היום הטלפון בביתי משמש כתובת לפניות אל התנועה הפמיניסטית.

במרכז הסיוע שהקמנו בתל אביב פעלתי כרכזת כמעט מתחילת הפעלתו בראשית 1978 ועד שנת 1982, והמשכתי בהתנדבות עוד כעשור בפעילות אינטנסיבית, שכללה הכשרת מתנדבות, מתן סיוע וליווי לפונות, פעולות חינוך והסברה, ייזום פרויקטים חדשים, ועוד. מבחינת הציבור והרשויות באותם ימים נושא האונס היה נידח, ולא היתה הבנה לחשיבות המרכז. אפילו בחוק הוגדרה עבירת אונס "האונס אישה שאיננה אשתו". למעשה, התחלנו בנקודת אפס – מצב דומה לזה של בניית התנועה הפמיניסטית בראשית שנות השבעים. הנטל עלי היה עצום, עקב הצורך לדאוג לאיוש של מתנדבות בקו החירום ביום ובלילה, ולמלא תפקידים רבים שהיום מאוישים במרכז על ידי כותריסר נשים.

בשנות השבעים גם התקיימו כנסים פמיניסטיים ארציים: הראשון התקיים ב-1 במאי 1978 בבאר שבע, ואורגן על ידי קבוצה פמיניסטית שם שערכה מחקר עצמאי על התייחסות לנשים במחלקות לידה וגניקולוגיה בבית החולים "סורוקה". הכנסים הבאים, שהייתי שותפה בארגון של כולם, התקיימו בשנת 1979 בתל-אביב, בשנים 1980 ו-1981 בירושלים, בשנת 1982 בחיפה, ובשנת 1984 שוב בתל אביב. כינוס נוסף היה בשפיים בשנת 1987. לאחר הפסקה התחדשו הכנסים בשנת 1992 על בסיס ייצוג נשים על פי זהות, שהתפרסם לאחר מכן כ"שיטת הרבעים" (מהלך שאותו הובילה ד"ר ויקי שירן ז"ל). הכנס הארצי האחרון התקיים בנצרת בשנת 2008.

אלו כמה תחנות בחיי בשנות השבעים, שהיו גדושות בפעילות פמיניסטית רבה ומגוונת שלא עמדתי עליה כאן בצורה מפורטת, אך ברצוני לציין את האווירה שבה פעלנו: כחלוצות בשטח ספגנו ביקורות קשות, לעג, קנטורים והתקפות, אך גם עוררנו עניין וסקרנות, דבר שאפשר לנו להתראיין בעיתונות, להרצות לקהלים

שונים, וכדומה. מראשית הדרך גם נעיתי לבקשות מתלמידות/ים ומסטודנטיות/ים לעזרה ולהדרכה בכתבת עבודות שעסקו בפמיניזם, ובנושאים פמיניסטיים.

"האישי הוא הפוליטי" ו"הפוליטי הוא האישי": האקדמיה בחיי, וחיי באקדמיה

אני כ"אחרת"

כסטודנטית באקדמיה בשנות השבעים מצאתי את עצמי מזהה עם "אחרות" כפולה ומשולשת: כאישה בעולם "גברי", כנושאת ברמה את דגל "שחרור האישה" בזמנים שבהם הדבר נחשב חריג ויוצא דופן, וכבת להורים ספרדים יוצאי סלונקי. אחת החוויות הדומיננטיות בחיי היא ה"אשכנז" הכפוי שלי – הן על ידי נשים אשכנזיות, והן על ידי נשים מזרחיות, המתמיד גם היום, למרות שלפני תריסר שנים "יצאתי מהארון" לגבי מוצאי, ואני עוסקת בפיתוח תיאורטי ומעשי של "פמיניזם מזרחי" ("פמיניזם לא הגמוני"), ונמנית עם המייסדות והפעילות של תנועת "אחותי – למען נשים בישראל".

העובדה שאני לא נתפסת כמזרחית לצד נטיית ההגמוניה להניח מראש שהזולת דומה לה (לפי אירווינג גופמן), הביאו את הסביבה להגיב אלי באופן שסתר את התנסותי כילדה ממשפחה ספרדית שמוצאה מסלונקי, שחשה בושה כאשר ההורים דיברו בפומבי בשפה הספניולית, ושספגה האשמות על שאביה הוא פקיד, ולא פועל, איכר, או לוחם. עד היום ספרדים/ות כעדה הם/ן מיעוט ייחודי: ההגמוניה האשכנזית התעקשה לכנות מזרחים "ספרדים", אך דוברי/ות ה"ג'ודאו אספאניול" (המכונה "לדינו") – שפת האם של יהדות טורקיה, יוון, ושאר ארצות הבלקן, כמו גם של חלקים בצפון אפריקה – התבדלו לא רק מהאשכנזים, אלא במידה מה גם מעדות מזרח אחרות. התבדלות זו הורגשה בעיקר במעמד שבקרב גדלתי: רבים במשפחתי המורחבת, שזיהו את עצמם כ"סמ"ך-טי"תים", היו ממעמד כלכלי מבוסס ונחשבו אליטה. ברבות הימים למדתי על הדמיון בין הבורגנות ה"ספרדית" וה"מזרחית", שאותו אני משייכת לרקע המשותף שהוא התרבות הלוונטינית, ולכן גם משותפת לבורגנות הערבית. זאת הבנתי כאשר בשנות התשעים צפיתי בטלוויזיה בסרט תיעודי שהפגיש נשים יהודיות וערביות שלמדו יחד בשנות השלושים בפנימייה יוקרתית בפלשתינה-פלסטין. חשתי שאני מזדהה עם הנשים הפלסטיניות – שדמו לנשים ממשפחתי ומהקהילה הספרדית – יותר מאשר עם הנשים היהודיות האשכנזיות. תחושה דומה עלתה בי במלון במזרח ירושלים, שבו שהיתי במסגרת סדנה, כאשר נכנסתי במקרה למטבח גדול עזוב. הופתעתי מגל זיכרונות שהציף אותי על המטבח בבית סבי, שהיה דומה למטבח הזה במראהו, ובריחות שהשתמרו בו.

כלומר, ה"אחרות" עקב הרקע המשפחתי היתה כפולה ומשולשת, של שילוב מוצא אתני, תרבות, ומעמד. בתקופה שבה היישוב היהודי בפלשתינה-א"י הונהג על ידי מנהיגי פועלים (ממוצא אשכנזי), שהעמידו בראש סולם הערכים הציוניים את העבודה הפיזית ואת "גאולת הארץ", שייכות לבורגנות נחשבה ראויה לגנאי, ותולדות ה"יקים" מדגימות זאת היטב. לא כל שכן הבורגנות הספרדית, שדיברה ספניולית וצרפתית, והיתה קהילה סגורה. בשנת 1949, דודי מצד אמי שהיה כבן עשרים, הודיע להוריו שהוא מתעתד להתחתן עם בחורה ממשפחה זעיר-בורגנית מפולניה. הם ראו זאת כאסון, והתרצו רק לאחר שהוריה התארחו אצלם, ואביה ניגן בפסנתר שניצב בסלון הגדול בבית שברחוב נחלת בנימין 12, שאותו בנו סבי ואחיו במחצית שנות העשרים, ובו חיה כל משפחה בקומה משלה. בחתונה הייתי אחת מארבע "נערות הכלה" שהחזיקו בשובל שמלתה, ונתפרו לנו לשם כך שמלות מטפטה ורודה, כמנהג אותם ימים...

המרחק מהאקדמיה

במשפחתי המורחבת, הגברים היו בדרך כלל אנשי עסקים, והנשים עקרות בית. אבי, שאביו היה סוחר, התחיל לעבוד בסלוניקי בגיל שש-עשרה כפקיד. לאחר עלייתו ארצה בראשית שנות השלושים היה עצמאי, ועבד כסוכן של מוצרים מיובאים, אך ההכנסה הלכה והתמעטה. בשנת 1949 הוזמן לעבוד בבנק ה"משפחתי" שייסד גיסו – דודי. אבי לא השלים לימודים תיכוניים, אך היה אוטודידקט: למד שפות והרבה לקרוא (בעיקר בצרפתית, ובאנגלית שאותה רכש בעצמו). מילדותו ניגן בכינור מוסיקה קלאסית והגיע להישגים מרשימים, אך פרט לתקופה קצרה שבה הצטרף לרביעייה מקצועית, ניגן בבית כחובב. אמי שעלתה לארץ בשנות העשרים בגיל שבע למדה בגימנסיה, אך לאחר סיום הכיתה השביעית התארסה ונישאה. בעיניה, עבודה מחוץ לבית היתה פחיתות כבוד, ולא באה בחשבון גם בזמנים קשים כלכלית. במשפחה המורחבת היו בני דודים שלמדו לימודים גבוהים בחו"ל, אך כהכנה לחיי עסקים. למעשה, לא הכרתי במשפחתי המורחבת גברים – לא כל שכן נשים – שראו בלימודים אקדמיים ערך בפני עצמו. יתר על כן, בילדותי המוקדמת אמי נהגה לשנן באוזני – במיוחד כשהשתובבתי – שהנה, חיש מהר אגיע לגיל שש-עשרה, ואז תשיא אותי, ואז אעזוב את הבית ואקים משפחה משלי. אלו היו ציפיותיה ממני.

ואילו אבי – למרות שהעריך את כישרונותי והישגי – העדיף לבלות עם אחי, שהיה מבוגר ממני רק במעט, ולהעביר את זמנם המשותף בשיחות ובטלויזיה. באווירה זו, לימודים תיכוניים מבחינתי היו אתגר, ולימודים באוניברסיטה חלום רחוק. רק לאחר שנים רבות הבנתי את ההשפעה העמוקה שהיתה לאווירה זו על מהלך חיי בכלל, ועל גורל לימודי האקדמיים בפרט.

הפמיניזם הוסיף עוד "אחרות", שגם תרמה ליחס האמביוולנטי שלי כלפי האקדמיה. מחד, הוא שימש השראה לשאיפותיי האינטלקטואליות, אך מאידך גיסא, האקדמיה – כמוסד פטריארכלי – היתה אנטיתזה שלו: הן במבנה המוסדי שלה, הן בתוכני הלימודים, והן בדפוס החשיבה הנהוגים בה. תמיד אהבתי ללמוד, והייתי תלמידה טובה, אך בשנות התיכון, נסיבות משפחתיות הביאו אותי לנדוד בין בתי ספר, וגם להפסקה זמנית של לימודים בכיתה השמינית, שחזרתי אליה בשנה שלאחר מכן. החוויה של התנסויות ב"התחלות חדשות" במוסדות לימוד, והצורך ב"השלמות" כדי להמשיך מלווה אותי מאז.

חיי באקדמיה מאופיינים בהתחלות: בשנת 1959/60 התחלתי ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים (ללא תעודת בגרות, עקב ציון בגרות שלילי במתמטיקה, שמקורו בחסר מימי בית הספר היסודי). מסיבות שונות עזבתי את הלימודים לפני תום השנה האקדמית והתחלתי לעבוד כפקידה במשרד פרסום בתל אביב שעבד עם אבי. שני ניסיונות להמשיך בלימודים גבוהים (כמה חודשי לימוד בשלוחה התל אביבית של האוניברסיטה העברית, והגשת מועמדות ללימודים בשלוחה התל אביבית של בית הספר לעבודה סוציאלית בירושלים) לא צלחו. כשפניתי למשרד החינוך לגבי תעודת הבגרות גיליתי שהאחראי לנושא היה מחנך שלי בתיכון. הוא הביא לידיעתי שאוכל לקבל תעודת בגרות אם אשפר את ציוני הבגרות הנמוכים בפיזיקה ובכימיה (תוצאה של ה"נדודים"). כמה שבועות של לימוד השיגו את התוצאה המיוחלת, והתקבלתי לשנת הלימודים 1962-3 באוניברסיטת תל אביב.

בשנת 1966 נולד הבן הראשון, והינקתי אותו רוב השנה הראשונה לחייו. קצב לימודי הואט אז, בעוד שאישי התקדם ועבד כאסיסטנט לראש החוג בפסיכולוגיה. בינואר 1968 עברתי בהצלחה את הבחינות לשם קבלת התואר הראשון בחוג לפילוסופיה. בשנת 1969 ילדתי עוד בן. הייתי בת שלושים, אם לשני ילדים קטנים,

וחשתי שאני הולכת ונעלמת (אז גם החלפתי את שמנו המשותף ובחרתי את השם "עילם"...). כבר לאחר הולדת בני הראשון חשתי שלימודי לא נחשבים עוד בעיני המשפחה והסביבה לעומת תפקידי החדש כאם. בשכונה, בקופת חולים וכדומה הייתי ה"אמא של", ולא מישהי בעלת זהות משלה. בערבים עזרתי לאישי בניסוח ובהדפסה של עבודת המאסטר שלו. הייתי צריכה לאזור כוח נפשי רב כדי לפנות לאוניברסיטה ולבקש חידוש לימודים כדי להשלים את התואר הראשון בפסיכולוגיה, וחשתי שאני שוחה נגד הזרם.

באותה תקופה גם הקמתי את "התנועה לשחרור האישה" בתל אביב, והפעילות הפמיניסטית לוותה בקריאה נלהבת של ספרות, בעיקר באנגלית, בעברית לא היתה כמעט ספרות שהזדהתה כ"פמיניסטית", וגם באנגלית היו ספרים מעטים. אך הפעילות והקריאה המריצו אותי להמשיך בלימודי. לאחר קבלת תעודת ב"א בחוגים פסיכולוגיה ופילוסופיה בשנת 1973 התחלתי לעבוד בלשכה לעבודה סוציאלית בנתניה, אך שעות העבודה לא התאימו לשעות הגן ובית הספר של הילדים, ולא המשכתי. פרצה מלחמת יום כיפור, וגם הייתי שקועה בפעילות פמיניסטית אינטנסיבית בתנועה. האכזבה מהגישות השמרניות שבהן נתקלתי בפקולטה למדעי הרוח (שם הספקתי להשתתף בכמה קורסים לתואר שני בפילוסופיה ובפסיכולוגיה) הביאה להחלטה לעבור ללימודי תואר שני בפקולטה למדעי החברה בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה.

מצב הפמיניזם באקדמיה בשנות השבעים לעומת המצב בשטח

כבר בראשית שנות השבעים, כסטודנטית בסבב השני שלי בלימודי הפסיכולוגיה, הייתי ערה להעדר מוחלט של פמיניזם בתכנים הלימודיים. נהפוך הוא: דעות קדומות על נשים היו מושרשות בהם: למשל, בהרצאה רבת משתתפים/ות על תורתו של זיגמונד פרויד אמר המרצה כי לפי פרויד, אין השלמה של תהליך ההתפתחות של ה"אני העליון" אצל נשים (האחראי, לדעתו, על השיפוט המוסרי). הייתי היחידה שקמתי ומחיתי, אך לא קיבלתי מהמרצה מענה של ממש. באותה שנה (1-1970) השתתפתי בסמינר בפסיכולוגיה שעסק בהבדלים בין המינים, וחשתי תסכול מחומר הלימודים. לדוגמה, למדנו על מחקר שבדק הישגיות של סטודנטים גברים לאורך חייהם, ולשאלתי על סטודנטיות ענה המרצה שלא היה מה לחקור, כי לא היו להן הישגים. הופתעתי גם מהאדישות של המרצה והתלמידים/ות, שאותה הבנתי רק כשנה אחר כך, מספרה של בטי פרידן *The Feminine Mystique* ("המיסטיקה הנשית") שיצא לאור בארצות הברית בשנת 1963, ובו היא דיווחה כי בשיחותיה עם סטודנטיות הן הגיבו לשאלה לגבי תכנון העתיד בשאיפה מעורפלת להינשא וללדת ילדים, בעוד שעמיתיהן הגברים דיווחו על תוכניות לפיתוח קריירה אישית לצד חיי משפחה.

הספרות הפמיניסטית שהתפרסמה אז במערב היתה ברובה תוצר של מחקרים עצמאיים של נשים שפעלו מחוץ לאקדמיה והמשיכו את המסורת של מחקר פמיניסטי עצמאי, שהבולטות בו במחצית הראשונה של המאה העשרים הן סימון דה-בובואר בספרה *Le deuxième sexe* (המין השני), ווירג'יניה וולף, בחיבורה *A Room of Your Own* ("חדר משלך"). לצד כתבי עת מהסוג ה"מחתרתי" נוצרו אנתולוגיות דוגמת *Sisterhood is Powerful* ("אחוות נשים היא עוצמתית"), בעריכת רובין מורגן, ומאוחר יותר *Radical Feminism* ("פמיניזם רדיקלי") משנת 1972. כמה ספרים שהיו לנו כאורים ותומים: *sexual politics* ("פוליטיקה מינית") מאת קייט מילט, *The Female Eunuch* ("הסריס הנשי") מאת ג'רמיין גריי, *The Dialectic of Sex* ("הדיאלקטיקה של המין") מאת שולמית פיירסטון, ו- *Patriarchal Attitudes* ("עמדות פטריארכאליות") מאת אווה פייגס.

נושא מרכזי במחקרים הללו היה הזמת דעות קדומות, מיתוסים, וסטריאוטיפים לגבי נשים, ונעשתה הבחנה בין זהות חברתית (gender – תורגם בשנות התשעים ל"מגדר"), לבין זהות ביולוגית (biological sex) – "זוויג"), על המשמעויות הנובעות מכך. התוודעתי אז לספרו של האנתרופולוג הידוע אשלי מונטגיו שיצא אז לאור – *The Natural Superiority of women* – ("העליונות הטבעית של האישה"), שבו טען – בניגוד לדעה המקובלת – שלאישה יש עליונות ביולוגית על פני הגבר. ואילו האנתרופולוגית אליין מורגן, בספר שיצא לאור בשם *The Descent of Women* ("הידרדרות הנשים"), טענה כי בשחר ימי ההיסטוריה האנושית האישה היתה יצור עצמאי, וחיה בנפרד מהגבר, עד שזה הכניע אותה באמצעות אונס. ספר אחר שבו נחקרו ציוויליזציות טרום-פטריארכליות היה *The First Sex* ("המין הראשון"), מאת אליזבת גולד דיוויס. קראנו גם ספרות "כללית" שסיפקה צידיקים לפמיניזם, כמו מחקריו של רוברט גרייבס.

נשים חקרו וכתבו על גוף האישה: אחד המפעלים הפמיניסטיים המשותפים הראשונים היה הספר *Our Bodies Ourselves* (**גופנו עצמיותנו**) מאת נשי בוסטון שמהדורה ראשונה שלו פורסמה כבר בשנת 1969, ויצא לאור בעברית בשנת 1980. מחקרה של שרי הייט על מיניות האישה שתורגם לעברית בשנת 1976. נערכו מחקרים על אלימות נגד נשים, ועל אונס, דוגמת ספרה המונומנטלי של סוזן בראונמילר: *Against Our Will: On Men, Women, and Rape* (**בניגוד לרצוננו – על גברים, נשים ואונס** מ-1975, ויצא לאור בעברית בשנת 1982, לצד ספרים על אונס שפרסמו סוזן גריפין, דיאנה ראסל, ואחרות. נוצרו סוגות ספרותיות כמו ספרות מרקסיסטית פמיניסטית, ספרות לסבית-פמיניסטית, ספרות אנרכיסטית-פמיניסטית, ועוד. כמות הספרים הפמיניסטיים שתורגמו לעברית בשנות השבעים לא היתה רבה, אך משנות השמונים ואילך גדלה באופן ניכר. (חשוב לי לציין שספרים אלה (פרט לזה של שרי הייט) – כמו גם ספרים פמיניסטיים אחרים – תורגמו, עובדו, והוצאו לאור על-ידי חברותיי מהתנועה הפמיניסטית שרה סייקס ואילנה גולן, שהקימו הוצאה לאור עצמאית בשם "המין השני").

בשפה העברית איתרנו ספרים פמיניסטיים כמו אלה של עדה מימון, והספר **התאחדות נשים עבריות בארץ ישראל** מאת שרה עזריהו משנת 1949. בספרייה באוניברסיטה מצאתי אנתולוגיה שיצאה לאור בשנת 1966 בהוצאת הקיבוץ המאוחד, בשם **האישה בחברה המודרנית** (העורכת: יונה גולן). בשנת 1975 יצא לאור בישראל ספרה של תחיה בת-אורן **שחרור האישה לאן**. כמו כן גילינו סיפורים ומאמרים פמיניסטיים במקורות שונים.

כמעט כל הספרות המוזכרת כאן נעדרה מהקוריקולום הלימודי באקדמיה, ואילו בספרים שמהם למדנו כמעט שלא היו התייחסויות פמיניסטיות לנושאים שונים שנדונו. יוצא דופן הוא הסוציולוג גיאורג זימל שזיהה נשים עם ה"אחר". בחוג שלמדתי בו כמעט שלא נערכו דיונים על נושאים פמיניסטיים, ומרבית המחקרים שנעשו אז באקדמיה התעלמו מקיומן של נשים, או שכללו אותן בדרך כלל בהקשר של סטריאוטיפים מיניים מקובלים, ולעתים כקבוצת ביקורת לניסויים שנערכו בגברים. לא פעם הזכירו נשים כ"מקרה פרטי", בעוד שגברים נחקרו בתור ה"כלל". במחקרים שהתנהלו אז, ההתייחסות ל"נשים" היתה לרוב באמצעות חקר התפקידים ה"מסורתיים" הקשורים למשפחה, זוגיות, וכדומה. באותם ימים עדיין רווחו תיאוריות משנות החמישים, כמו זו של טלקוט פארסונס, שלפיה גברים ונשים אמורים למלא תפקידים חברתיים על סמך תכונות שנחשבו "טבעיות" למינם. לפי פארסונס, גברים הם בעלי כישורים אינסטרומנטליים-ביצועיים ולכן ייעודם הוא להיות מנהיגים במשפחה ובחברה, ואילו נשים הן בעלות כישורים אקספרסיביים-רגשיים, ולכן נועדו למלא תפקידי טיפול וטיפוח של המשפחה ושמירת לכידותה (נהוג היה לומר בחברה היהודית-הישראלית שבמשפחה הגבר הוא

"שר החוץ", והאישה "שרת הפנים"). פארסונס קבע שחלוקת תפקידים לפי מין במשפחה היא מבנית-תפקודית, Structural-Functionfal. כבר בשנות השישים, במסגרת לימודי הפילוסופיה, מצאתי שהפילוסופיה של המדע מערערת על התפיסה המבנית-פונקציונלית בטענה שהיא בעלת לוגיקה מעגלית. בשנות השבעים הוצגה ביקורת חברתית על תורה זו, שערערה על ההנחה שחלוקת התפקידים המסורתית בין המינים היא תוצר של הביולוגיה שלהם. ביקורות פמיניסטיות טענו שחלוקה כזאת מקפחת את זכות הנשים, וגם הגברים, להגשמה עצמית, וכי הסוציאליזציה לתפקידים לפי מין "מנרמלת" את זכויות היתר המוענקות בחברה לגברים. הזמת דעות קדומות על גברים ונשים במחקרים המוקדמים על הבדלים בין המינים, שהתקיימו במסגרת של מדעי החברה, התרחבה לתחום בריאות הנפש: עוד בשנות החמישים והשישים, נשים שחרגו מהציפיות החברתיות תויגו כפתולוגיות - המשך ישיר לאבחון נשים כ"היסטריות" על פי שארקו, שפעל במאה התשע-עשרה, ושבעקבותיו תרם פרויד לאבחון זה פרשנות פסיכואנליטית. ואילו בקבוצות להעלאת תודעה גילינו עד כמה נפוצה האשמה של נשים בתור "היסטריות", "לא נשיות", "אמהות רעות", וכדומה, על סמך התנהגות שהוגדרה כ"לא מתאימה" (כמו חשיבה והתנהגות עצמאיות, התעניינות בנושאים שאינם קשורים לתפקידים המסורתיים, וכדומה). מצאנו שהטקטיקה של השוואת האישה ה"סוררת" לנשים "נורמליות" היא דרך לבדד אותנו זו מזו. השיתוף בחוויות מעין אלו גרם לנו להבין שזוהי אסטרטגיה פטריארכלית – לא בהכרח מודעת – שמטרתה להשיג שליטה עלינו באמצעות דמוניזציה ובידוד חברתי. מסקנה זו גם הוצגה בספר *Women and Madness* (נשים ושיגעון) מאת פיליס צ'סלר שפורסם בראשית שנות השבעים, ותורגם לימים לעברית, אף הוא בהוצאת "המין השני").

לפי צ'סלר, החברה מגדירה כ"משוגעות" נשים החורגות בהתנהגותן מהמצופה מהן, ומענישה אותן על ידי כליאתן בבתי חולים לחולי נפש. תובנה דומה עלתה במחקר ידוע משנת 1970, שהיה לאבן פינה, מאת ברורמן את ברורמן ושות', שבו נמצא שתכונות והתנהגויות האמורות לאפיין "אדם נורמלי" נתפסות אצל עובדי/ות בריאות הנפש כתכונות מתאימות ל"גבר הנורמלי", אך כפתולוגיות מבחינת "האישה הנורמלית". זאת בתקופה שבה הפסיכיאטריה עדיין אבחנה אמהות כ"סכיזופרנוגניות" – כינוי להתנהגות דו-משמעית כלפי הבן (מקרבות ודוחות אותו בד בבד), הגורמת לו לפיצול אישיות, ושבה רווחה עדיין הדעה בקרב העוסקים/ות בעבודה סוציאלית, בפסיכולוגיה, בפסיכיאטריה, וכדומה, שאינצסט שומר על "שלמות המשפחה", ולכן אין להתערב לגבי אונס ילדות וילדים במסגרת המשפחה.

ההתנגדות לחלוקת התפקידים המקובלת בין המינים, או לדרך שבה נשים תויגו בתחום "בריאות הנפש", ולעוד נושאים, באה לידי ביטוי בבחירת הקטעים שתורגמו עבור אנתולוגיה שיצאה לאור בשנת 1975 בשם **אשה נשים, נשיות**. ערכו אותה חברות בתנועה הפמיניסטית בתל אביב במטרה לספק ספרות פמיניסטית בשפה העברית..

להיות פמיניסטית באקדמיה

כאשר התחלתי ללמוד לתואר שני בחוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה בשנת הלימודים 1973/4 (ובכלל זה השלמת מחצית מהקורסים לתואר ראשון) זוהיתי בו עד מהרה בתור "הפמיניסטית" – בה' הידיעה – כסטודנטית יחידה בחוג שהזדהתה כ"פמיניסטית" (בשלב מסוים אחר-כך הזדהתה כך ד"ר דפנה יזרעאלי, אך מעמדת המרצה). כמו כן, הייתי ידועה עקב פעילותי הציבורית הפמיניסטית, וגם בלטתי בתגובתי ללא הרף למה שנאמר ולמה שהתרחש במסגרת הלימודים: בקורסים שבהם למדתי, בפגישות הקוריקולום של החוג

(שהיה פתוח גם ללומדות/ים לתואר שני), ובכנסים השנתיים של האגודה הסוציולוגית. הבעיות השכיחות ביותר שנתקלתי בהן היו התעלמות מקיומן של נשים במחקר האנתרופולוגי והסוציולוגי, והתייחסות לנשים באופן סטריאוטיפי וסקסיסטי. את מקומי אז ניתן להבין מתוך התייחסותו של פרופסור יונתן שפירא המנוח שכינה אותי "קאטו" (על שם קאטו, הסנטור הרומאי הזקן, שנהפך לסמל לדבקות במטרה, מאחר וסיים תמיד את נאומיו במילים "וקרתגו פול תיפול"). אני דווקא הזדהיתי עם מטאפורה אחרת הקשורה למלחמות קרתגו, והיא חציית הרוביקון, כי מבחינתי, הפמיניזם הביא אותי למקום שממנו אין דרך חזרה. למעשה, גילוי הפמיניזם גרם לי בראשית הדרך לטלטלה פנימית עזה ביותר שהיו לה כמה תוצאות. למשל, אהבת המוזיקה הקלאסית שליוותה אותי מאז ילדותי נגזזה לפתע, ובמשך שנים לא יכולתי להאזין ליצירות שבעבר היו חלק בלתי נפרד מחיי. איבדתי גם עניין בספרות שאין לה קשר עם פמיניזם. רק לאחר שנים חזרתי לעולם המוזיקה ובמידה מסוימת לעולם הספרות. זאת כאשר הבנתי שהחיים היחידים שאני יכולה לחיות הם "חיים פמיניסטיים".

מחקר פמיניסטי באקדמיה

לפי התנסויותי בחוג לסוציולוגיה, תגובת האקדמיה להתפתחויות הרעיוניות של הפמיניזם באותם ימים היתה בעיקר חקר תחומים ספציפיים הנוגעים לאישיות ולתכונות אינדיבידואליות, מה שהסיט את העניין מהמהפכה החברתית של הפמיניזם אל התייחסות להבדלים בין פרטים (גישה זו ממשיכה באמצעות המושג "מגדר", המגדיר שאלות פמיניסטיות באמצעות הבדלים בין המינים). בשנות השבעים התמקד המחקר הפמיניסטי במה שהוגדר אז "זהות מינית": חוקרים ידועים בנושא הזהות המינית בשנות השבעים המוקדמות היו בני הזוג בם ובם, שתייגו משיבים/ות לשאלון כבעלי/ות אישיות "נשית", "גברית", או "אנדרוגינית" (בעלת תערובת של תכונות "נשיות" ו"גבריות").

אני עצמי, בסמינר בפסיכולוגיה בשם "הבדלים בין המינים", חקרתי בשנת 1971 הגדרה עצמית של "זהות מינית" אצל בנות ובנים בגיל גן חובה (את המחקר ביצעתי בגן של בני הבכור), על פי מידת ההזדהות עם התנהגויות ששויכו לשלוש דמויות: אישה, גבר, ודמות לא ברורה שכונתה "איט" (it). הציפייה היתה שהילדות והילדים ישייכו לדמויות של בת או בן התנהגויות המזוהות עם סטריאוטיפים "נשיים" (כמו גיהוץ), ו"גבריים" (כמו שימוש במקדחה), וסיווג מקרי של התנהגויות שאינן מזוהות עם מין זה או אחר, כמו שחייה. המבחן היה בשייך הפעולות של הדמות "איט" להתנהגות "גברית" או "נשית". אחד הממצאים היה שבנות יחידות נוטות יותר מבנות אחרות לזהות התנהגויות אלו כ"גבריות", וכך גם בנים שיש להם אחים גדולים מהם. אפשר להסיק מכך שמידת החשיפה של הילדה או הילד לנורמות המקובלות משפיעה על אופי הזהות האישית שהיא/הוא מגבשת. באותו עניין, בשנת 1973, עורכות הגיליון השלישי של כתב העת הפמיניסטי **נלח"ם** (ראשי תיבות של שם התנועה בחיפה, שמשמעם "נשים למען חברה מחודשת"), כללו בו סיפור שהציג דמות ללא תיוג חד-מיני שאהבה, למשל, לשחק כדורגל ולאפות עוגות.

לצד המחקר על ההשלכות השונות של סוציאליזציה לתפקידי מין, המחקרים על נשים שנערכו במהלך שנות השבעים באקדמיה התמקדו בעבודת נשים ובנשים בעולם העבודה בהקשר של הבדלים בין המינים, כמו, למשל, קיום של תכונות מסוימות, או קיום סגנונות ניהול מסוימים אצל נשים מנהלות. נושאים אחרים היו, למשל, ייצוג נשים בפוליטיקה. מתוך התנסויותי האישיות התעניינתי במוסד "עקרת הבית", ובשנת 1973 פרסמתי מאמר בעיתון **את** בשם "עקרת הבית", ובו טענתי שמעמדה מקביל למעמד הוואסל בחברה הפיאודלית. כסטודנטית ערכתי במחצית השנייה של שנות השבעים עם חברתי ללימודים רות כץ מחקר על

"עקרת הבית" שאף זכה בפרס). למעשה, כל העבודות האקדמאיות שלי, ולא משנה מה הנושא, היו על נשים, ונעשו כמחקר פמיניסטי. לדוגמה, כאשר למדנו על שיטות מחקר איכותיות, הצעתי שיטות לבדיקת אי-שוויון והתייחסויות סטריאוטיפיות לנשים, וכאשר למדנו על החברה הישראלית חקרתי במסגרת עבודה סמינריונית בשנת 1975 את השתתפות ארגון ויצ"ו בבחירות לכנסת בשנות החמישים, ואף ראייתי אז את מייסדת ויצ"ו וחברת הכנסת לשעבר רחל כהן-כגן.

הנושאים שהועלו באקדמיה נדונו גם בתנועה הפמיניסטית, אך מזווית אחרת, כי התבססו בעיקר על התנסות אישית ותובנות שנוצרו בשטח, ונרכשו דרך היכרות הדדית ודיאלוג מכאן, ופעילות ולימוד הקיים מכאן. ידע מהקריאה היה מעין תמיכה ומורה דרך בנתיב זה של התפתחות אישית וקבוצתית, ונרכש מנקודת מוצא של שאלות "מן היסוד" שערערו על מה שהונח כמובן מאליו.

קשרים באקדמיה

בשנות השבעים קיימתי קשרים אקדמיים עם דמויות שונות באקדמיה, אך המשמעותיים ביותר היו עם ד"ר דורית פדן אייזנשטרק, ובעיקר עם ד"ר דפנה יזרעאלי. באחד הימים של שלהי שנת 1974 נמסר לי במזכירות החוג לסוציולוגיה שמחפשת אותי מרצה חדשה בחוג ללימודי העבודה (ששכן בבניין נפתלי בקומה מתחתינו), מאחר שיש לה עניין בנושא הנשים. היתה זו ד"ר דפנה יזרעאלי שזה עתה חזרה מארצות-הברית שם השלימה את עבודת הדוקטור שלה. באתי אליה, והתפתחה בינינו שיחה ערה. דפנה ביקשה את עזרתי בבדיקה שערכה על מספר הנשים והגברים בסגל באוניברסיטה, תוך השוואה לשנים קודמות. היתה זו התחלה של שיתוף פעולה בתחום לימודי הנשים שארך כמה שנים. כמו כן, כאשר קמה שדולת הנשים בשנת 1984 פעלנו יחד כחברות הנהלה במשך שנים.

עם סיום בדיקת מספרן היחסי של הנשים בתפקידים שונים באוניברסיטה ביקשה ממני ד"ר דפנה יזרעאלי להשתתף אתה במחקר שערכה על דרכן הפוליטית של נשים בתקופת היישוב. זו היתה עבורי הזדמנות לנבור בארכיונים ובספריות ולדלות מידע מרתק על נשים ופועלן שנפקדו ממערכי החינוך הקיימים, וכמעט לא הזכרו בשיח הציבורי. כיום, במבט לאחור, אני מזהה יחס מורכב מצדי לאותן נשים שראיתי אותן "אמהות רוחניות": בעוד שחברותי האשכנזיות יכלו לזהות בנשים אלה דמויות של נשים במשפחתן ובקהילתן, אני לא יכולתי לעשות זאת. כי אף שההיסטוריוגרפיה של תקופת היישוב הקצתה לנשים אלו מקום שולי, עדיין הן היו שייכות להגמוניה, בעוד שדמויות של נשים ספרדיות ומזרחיות היו נדירות במסמכים ההיסטוריים, ואילו בהווה הן הופיעו באופן סטריאוטיפי בסרטי הבורקס של שנות השבעים ובמופעים "אתניים" למיניהם. הייתי מודעת אז להתעלמות מהיסטוריה של נשים לא אשכנזיות, שבדרך כלל הוצגו בתפקידים מסורתיים כמו רעיות, אמהות, וסבתות, וכדמויות פסיביות, כמו תלמידות לתפירה, עובדות משק בית, וכד', ולא כפעילות חברתיות ופוליטיות. עיוות זה קיים גם כיום. למעשה, היו לא מעט נשים ספרדיות ומזרחיות שהיו פעילות חברתיות אך פועלן נבלע והועלם. לדוגמה, בשנות השלושים, אשת דודי מצד אבי פעלה בקרב נשים במסגרת ארגון של "נשים יוצאות יוון", ונשים יוצאות פרס הקימו מעון לנשים קשישות בשם "בית אם". עד היום לא מצאתי אזכור לפעילויות אלה או דומות להן במחקרים העוסקים בהיסטוריה של הנשים בתקופת היישוב.

לפני שהכרתי את דפנה התוודעתי לד"ר דורית פדן-אייזנשטרק שהרצתה בכנס שארגנה התנועה העולמית של סטודנטים יהודים (ווג'ס) לאחר מלחמת יום כיפור על מצב הנשים במלחמה, ולאחריה. הכנס

התקיים בחודש מרס, 1974, ביער ירושלים, וחברות התנועה הפמיניסטית מתל אביב בלטו בו במיוחד. בשלהי 1974 הוזמנתי (ביזמת חברתי לתנועה, ד"ר אביטל כהן, שעבדה אז בבאר שבע) לדבר בפני כיתתה של ד"ר פדן-אייזנשטרק באוניברסיטת בן גוריון. למדתי לדעת שבראשית שנות השבעים היא היתה חלוצה כמעט בודדה במחקר פמיניסטי באקדמיה הישראלית. כמרצה היא הוציאה לאור בשלושה כרכים לקט מאמרים בנושא הנשים – חלקם בשפה האנגלית, וחלקם תורגמו לעברית על ידה. בדצמבר 1974 קבעתי אתה טלפונית פגישה בביתה בירושלים כדי לשוחח אתה על נושא שעסקה בו – נשים ביישוב – שרציתי לחקור כעבודת המאסטר בסוציולוגיה. באחד מימי ינואר 1975 נסעתי מתל אביב בתחבורה ציבורית לביתה בבית הכרם בירושלים. בפגישה היא סיפרה לי שיש בידה עותק של ספר שהיכרתי על נשים ביישוב בשם **חברות בקיבוץ** (שערכו מ.פוזננסקי ומ.שחורי, עין חרוד, הקיבוץ המאוחד, הוצאת ההסתדרות הכללית), וניהלנו שיחה ערה בנושא. שלושה שבועות לאחר מכן היא נהרגה בתאונת דרכים בדרכה מירושלים לאוניברסיטה בבאר שבע. בת 49 היתה במותה.

זמן קצר לאחר-מכן הזדמן לי מכן לחקור בשיתוף מיכל בלר, בתה של ד"ר פדן-אייזנשטרק, סטריאוטיפים מיניים בספרי לימוד. זאת במסגרת הוועדה למעמד האישה בראשות חברת הכנסת אורה נמיר שפעלה בשנים 1975 עד 1978. קיבלתי מינוי חתום על-ידי ראש הממשלה דאז, יצחק רבין, והשתתפתי בצוותים "נשים בפוליטיקה", ו"נשים בחינוך". את המחקר על ספרי הלימוד ערכתי על ספרי הלימוד של בני הבכור, שהיה אז כבן עשר. הוועדה אפשרה לי להכיר את המצב הקיים של הנשים בישראל בתחומים השונים, ולהשתתף בהצעות לשינוי.

פמיניסטית רדיקלית שהיא אם, וסטודנטית

חיי בשנות השבעים התנהלו סביב שלושה עולמות: אקדמיה, תנועה, משפחה. כל עולם היה בעתו מפלט משני העולמות האחרים, ואפשר לי לראות את השניים האחרים בפרספקטיבה. בביתי צלצל כל היום הטלפון בענייני התנועה: פניות לראיונות מתלמידות ומתלמידים או מהתקשורת, וכיוצא בזה. בה בעת טיפלתי במשק הבית ובשני ילדים, וגם למדתי באוניברסיטה. אני זוכרת ערב אחד בספרייה למדעי החברה בבניין נפתלי – שביליתי בה שעות רבות ליד מדפי הספרים שמספרם מתחיל ב-396 ("נשים") – בזמן שהספרייה עמדה להיסגר, ואני עמדתי ליד הדלפק כדי לשאול ספר. הספרנית רשמה את התאריך – 13 באפריל, 1976. ואז הכתה בי המחשבה שהיום הוא יום הולדתו העשירי של בני הבכור. רצתי משם הביתה דומעת וכואבת על שלא הייתי בבית באותו יום. זוהי התנסות שעשויה לעבור כל אישה העוסקה מחוץ לביתה, אך כפמיניסטית חוויתי ביתר שאת את השוני בין העולמות בחיי, אשר מצד אחד איזן ביניהם, אך מצד שני גבה מחיר של חיים עם סתירות חיצוניות ופנימיות גם יחד. מבחינה חיצונית חוויתי את הסתירה בין היותי נשואה ואם לילדים לבין השאיפה הפמיניסטית לבטל את צורות המשפחה הפטריארכליות, ואת הסתירה בין המבנה השוויוני בתנועה לבין המבנה ההיררכי באקדמיה, כמו- גם את הסתירה בין הדרישות של העולם המשפחתי לעומת הדרישות של העולם האקדמי ממני.

היו גם סתירות פנימיות בתוך כל עולם: במשפחה הייתי במאבק יום-יומי לנסות ליישם את הגישה השוויונית במציאות שבה אישי היה המפרנס העיקרי, ושבה בני התחנכו במערכת פטריארכלית. בעולם הפמיניזם חוויתי מחלוקות ומתחים ב"תנועה" על תפיסות אידיאולוגיות ועל דרכי פעולה שאיימו על אידיאל ה"סיסטרהוד" – אחוות הנשים: חוויתי לא מעט ביקורת אישית, שאותה אני מייחסת בעיקר לביקורת על

מנהיגות כביטוי של דיכוי מופנם. היתה אף ביקורת כלפי וכלפי נשים אחרות על שהיינו נשואות. הסתירות באקדמיה התבטאו בכך שנדרשתי בדרך כלל ללמוד תיאוריות פטריארכליות שאותן שיסענו בשצף קצף בתנועה הפמיניסטית, מה שהפך את האקדמיה עבורי ל"זירת קרב", ואת הלימודים בה למצב של "לישון עם האויב". עם זאת, האקדמיה סיפקה לי ספרים ומחקרים שאפשרו לי להרחיב את הידע וההבנה הפמיניסטיות – לעתים קרובות בעקבות הגילוי של מה שהיה חסר בחומר האקדמי. ה"פתרון" שלי לבעיה של "שיתוף הפעולה" באקדמיה היה "לשעבד" את לימודי האקדמיים למטרה הפמיניסטית, מה שהפך אותי ל"מוכיחה בשער", אך גם ל"חשופה בצריח". כך שהפכתי מטרה לכל מי שרצה לנגח בפמיניזם.

לאחר מותה של ד"ר פדן התלבטתי בבחירת נושא התזה, ולבסוף הסכמתי להצעה שקיבלתי, לחקור קיום של סטריאוטיפים לפי מין אצל סטודנטיות וסטודנטים בישראל. במחקר עצמו חשתי קושי שהיה מעבר לקשיים רגילים של בחירת שיטת המחקר, מציאת נבדקים ונבדקות, וכדומה. כיום אני מייחסת קושי זה לכך שלא חשתי שלמה עם הנושא שהיה אמור לחשוף מצב קיים ולבסס זאת באופן מדעי, אך לא להציב דרך חדשה כדי ליצור שינוי, בניגוד לפעילותי בתנועה הפמיניסטית. בנוסף, ככל שהתקדמתי בכתיבה, המנחים שלי חזרו והעלו את הטענה שהמחקר לא אקדמי דיו, כי הוא "פוליטי" (הכוונה לפוליטיקה הפמיניסטית). טענה מעין זו נתפסת היום מופרכת מיסודה, לנוכח ה"פוליטיזציה" של החומרים האקדמיים בעשורים האחרונים, אולם בזמנו ביקורת זו היתה אחד הגורמים להחלטתי בקיץ 1980 (בשנה שבה הייתי רכזת יחידה במרכז הסיוע) להפסיק את כתיבת התזה, שעמדה בפני סיום, ולעזוב את האקדמיה. הניכור של "מגדל השן" – דימוי שניצב לנגד עיני באותה תקופה – הכריע למול החיים שניהלתי בחוד החנית של הפמיניזם.

החלטה זו הביאה אותי לחוש שלמה עם עצמי, ובה בעת לחוש כישלון בהגשמת החלום של מיזוג התיאוריה והפרקטיקה הפמיניסטיות לגוף ידע אחד, ואובדן האפשרות להשיג הכרה אקדמית לפמיניזם שייצגתי. חשתי צער על שהעולם ה"גברי" "ניצח", אך גם שמחתי על שעמדתי על האמת הפנימית שלי. ההחלטה התקבלה כאשר הייתי נתונה רובי ככולי בעבודה החלוצית של הקמה והפעלה של מרכז הסיוע לנפגעות אונס, שדרשה ממני השקעה עצומה, ובכלל זה להיות זמינה יומם ולילה שבעה ימים בשבוע. היה זה אתגר עצום לעומת לא מעט סקסיזם שחוויתי באקדמיה. מה עוד שנושא האונס שבו עסקתי נחשב אז לחלוטין "לא אקדמי". לדוגמה, בשנת 1986, הצעה ששלחתי ל"קול קורא" לאנתולוגיה בשפה האנגלית על נשים בישראל למאמר על אונס בישראל נדחתה, בטענה שהנושא אינו בעל עניין אקדמי (כעבור שנתיים התבקשתי לכתוב לאנתולוגיה שיצאה בשפה האנגלית פרק בשם "אונס בישראל", ובסוף שנת 1994 יצא לאור ספרי **נאנסות, אונס, והרשויות בישראל** בהוצאת מכון ירושלים לחקר ישראל. באותה שנה נכלל מאמר שכתבתי על "אונס בחברות מיוחדות" באסופה בשם **עבריינות ועבודה סוציאלית, ידע והתערבויות**, בעריכת ווזנר, גולן, וחובב, בהוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב).

ניתוק הקשר הסטודנטיאלי ביני לבין האקדמיה גם קטע חלום מימי נערוטי: בהיותי בת חמש-עשרה עברתי ללמוד בפנימייה חקלאית כדי להיות לצד אחותי הצעירה שעברה ללמוד שם. התנסיתי ב"הלם תרבותי" עקב החיים השונים כל כך מאלה שהיו בבית הורי, וגם עזיבת הבית היתה קשה משציפיתי. לכן כה שמחתי כאשר גיליתי ספרייה להשאלה שמנהל הפנימייה החזיק בביתו. את הספר הראשון ששאלתי, בעיצומם של קשיי ההסתגלות בשבועות הראשונים לשהותי, בחרתי מפאת שמו, שעורר בי השראה, והפך לי מעין מקלט. זאת למרות שעם תחילת הקריאה בו הופתעתי מהקושי שלי להבין את הכתוב. אני זוכרת את עצמי מנסה לפענח משפט אחר משפט, אך מאמץ זה היה נחמה עבורי. ואני זוכרת מבטיחה לעצמי שיום אחד אכתוב ספר כזה,

הבטחה שליוותה אותי בשנים הבאות. הספר היה **ביקורת התבונה הטהורה** מאת עמנואל קאנט. ההחלטה לנתק את הקשר עם האקדמיה הביאה אותי להתאבל גם על אותו חלום ישן. (המנחה שלי ניסתה לפתע ליישר הדורים, ולשדלני לסיים את כתיבת התזה, אך היה מאוחר מדי לכך),

עם עזיבת האקדמיה התרכזתי בלימוד עצמאי. כבר בשנות השבעים התנהלתי בשני מסלולי לימוד: האחד באקדמיה, שבה נדרשתי ללמוד חומרים שחלקם שימשו מטרה לביקורתי הפמיניסטית – והשני, מסלול עצמאי של לימוד מספרות פמיניסטית באקדמיה ומחוצה לה, ולימוד מתוך הפעילות הפמיניסטית בתנועה ומחוצה לה.

במבט לאחור אני מסתכלת בביקורתיות על הקריאה הכמעט בלעדית של ספרות מערבית – בדרך כלל אנגלו-סקסית – שנחשבה בעינינו אז (ובעיני רבות גם היום) – כסמכות פמיניסטית עליונה. הדומיננטיות של הפמיניזם האנגלו-סקסי באותם ימים באה לביטוי, למשל, בהחלטה של מנהיגות ארגון נעמ"ת בסוף שנות השבעים ללמוד מהו אותו פמיניזם, ולשם כך הוסעה משלחת של פעילות לארצות-הברית. כאשר כעבור כמה שנים נודע לי על כך, חשתי נדהמת על האבסורד הזה, בשעה שיכלו ללמוד מאתנו, הפמיניסטיות המקומיות, שכבר פעלו בזירה הישראלית קרוב לעשור. אך הן מעולם לא פנו אלינו, ולו כהשלמה הכרחית לידע הפמיניסטי על נשים בארץ. אני רואה בכך עדות לכוחו של האימפריאליזם התרבותי המערבי, וגם לתפיסות אליטיסטיות הקיימות בארגוני נשים בישראל.

באופן אישי עברתי תהליך של השתחררות מהנטייה להסתמך על פמיניזם מערבי שכבש לו מקום מרכזי ביותר בלימודי נשים בישראל. לא אכחיש שחלקים רדיקליים בפמיניזם המערבי היו לי בזמנו מקור להשראה וללימוד, אך במרוצת השנים – בעיקר תוך מתיחת ביקורת על הדרך שבה פותחו בארץ לימודי נשים – הבנתי שהפמיניזם האנגלו-סקסי, והפמיניזם המערבי בכלל, נושאים במידה רבה תפיסות קולוניאליסטיות-קפיטליסטיות. תובנה זו התחדדה בשני העשורים האחרונים, ובעיקר במסגרת פעילותי כפמיניסטית מזרחית. הבנתי ש"פמיניזם לא הגמוני", הנחשב אצל נשות המערב כ"פמיניזם סקטוריאלי", הוא דווקא חוד החנית של הפמיניזם הרדיקלי. נקודת מבט זו מביאה אותי לא פעם לחוש תדהמה לנוכח היהירות, הנובעת מהעדר ביקורת עצמית, המצויה בחלקים גדולים בפמיניזם האנגלו-סקסי – בעיקר זה שנוצר בארצות-הברית - הנראה כשומר על הסטטוס-קוו יותר מאשר מערער אותו.

הכרה זו מאירה גם את יחסי עם פמיניסטיות יהודיות אנגלו-סקסיות, אשר במשך השנים יצרתי עם כמה מהן קשרים של סולידריות ואחוה, אך בה בעת גם התנסיתי בניכור מצדן. למשל, כאשר הניחו כמובן מאליו שפמיניסטיות יהודיות בישראל הן אשכנזיות כמותן, והיו מספרות לי בדיחות באידיש, בהנחה שזוהי שפת הוריי.

להחלטה להפסיק את לימודי בשנת 1980 היו השלכות חיוביות על מהלך חיי בהמשך: התאפשר לי לפתח עצמאות וחופש אינטלקטואליים במידה שלא יכולתי לזכות בה במסגרת האקדמיה, ויכולתי לעצב גישה פמיניסטית שאינה מפרידה בין תיאוריה למעשה. כך הצבתי עצמי בעמדה ביקורתית כלפי רבות מהתיאוריות הפמיניסטיות הנלמדות באקדמיה, וגם כלפי "לימודי נשים" כממסד אקדמי: במיוחד עקב השתלטות של תפיסות פוסט-מודרניות על לימודי הנשים ומחיקה של הפמיניזם הרדיקלי של השטח באמצעות ניכוס ועיקור של הישגיו. עזיבת האקדמיה הביאה אותי לפעילות מוגברת בשטח, בנוסף לפעילותי האינטנסיבית במרכז הסיוע. בין השאר היא כללה ייזום של מרכז למתן תרפיה פמיניסטית לנשים, והקמה עם נשים נוספות מה שפועל כיום כ"מרכז ייעוץ לאישה", חברה בקבוצה רדיקלית בשם "נשים נגד אלימות נגד נשים", שותפה לייסוד "שדולת

הנשים בישראל", חברה בוועדות היגוי של "שעל – למען קורבנות", ושל "שתיל" התומך בארגונים חברתיים. פעילויות כמו הקמת "משמר הנשים" כתשובה לפעילות של "האנס מצפון תל אביב", מראשונות "נשים בשחור" בתל אביב עם פרוץ האינתיפדה הראשונה, ועוד. כמו כן, הרחבתי את הפעילות של הנחיית קבוצות נשים, מתן הרצאות, מחקר עצמאי, וכדומה, והשתתפתי בכנסים רבים בארץ ובעולם.

אחד הנושאים שהעסיקו אותי במרוצת השנים היה יחסים בין נשים. תחושת שותפות הגורל עם נשים שאותה גילינו בקבוצות להעלאת תודעה דרבנה אותי ללמוד על דיכוי מופנם הקיים בכל אחת מאתנו, בגינו אנו משתפות פעולה עם העולם הפטריארכלי שהורס את הסולידריות בינינו על ידי עידוד תחרותיות וביצוע מדיניות של "הפרד ומשול". באותם ימים הגעתי להחלטה, לעולם לא להציב עצמי בתחרות עם נשים אחרות. עוד החלטה שקיבלתי בשנות השמונים היתה להיאבק בגזענות בכלל, ובגזענות בקרב פמיניסטיות בפרט, מה שהביא אותי לחקור השפעות של פערים אתניים, מעמדיים, וכדומה על יחסים בין נשים (התייחסתי לכך, למשל, במאמר שכתבתי והתפרסם באנתולוגיה **לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית** שיצאה לאור בדצמבר 2007).

לקראת סוף שנת 1987 הגשתי הצעה למכון ירושלים לחקר ישראל למחקר על אונס בישראל. הרחבתי אותו וכתבתי על נושאים כמו דמות האנס, תגובות הנאנסת, הטרדה מינית בישראל, ניתוח משפטי של אונס, ועוד. לבסוף התפרסם רק חלק קטן מהכתוב בספר שיצא לאור בשם: "נאנסות, אונס, והרשויות בישראל". שאר החומר שהוגש להוצאה לאר שעסקה בסדרה של ספרים פמיניסטיים נדחה בטענה שהוא "מדכא מדי". גם הספר שיצא כמעט נגזז, ורק בעקבות פנייתי לנשות ציבור ממכרותי הביא אחת מהן, פרופסור נעמי חזן, שכינה אז כחברת כנסת, לגרום להוצאתו לאור.

כמו בעשור השבעים שבו הייתי מראשונות התנועה הפמיניסטית בארץ, ולקראת עשור השמונים כשהייתי מהראשונות העוסקות בסיוע לנאנסות ובתופעת האונס לסוגיה, הרי שבתחילת עשור התשעים "פרצתי" לתחום זנוח כמעט לחלוטין עד אז, והוא נשים בזנות ותופעת הזנות. בעקבות מחקר קצר על נשים בזנות בישראל שערכתי בשנת 1987 (פורסם במסגרת אנתולוגיה משנת 1989 שתיעדה בעיקר כנסים של עוסקות/ים בזנות שהתקיימו בחסות האיחוד האירופי באמצע העשור) חברתי בשנת 1991 לאישה בזנות, ויחד הקמנו ארגון למען זונות בשם "אנחנו שוות". היינו הראשונות שיצאו לשטח כבעלות ברית של נשים בזנות, הראשונות שדיווחו על תופעת הסחר בנשים למטרות זנות, ומהמיסודות של הקואליציה למאבק בסחר בנשים בשנת 1997. בשנת 2011, בתחילת העשור החמישי לפעילותי הפמיניסטית הקמתי ארגון בשם "נזוז" – נשים זקנות וזועמות", ואני פועלת במסגרות נוספות, בהן בשיתוף עם גברים.

אפילוג - חזרה ללימודים באקדמיה והמשך בנייה של "חיים פמיניסטיים" בשטח

בשנים שבהן לא הייתי קשורה רשמית לאקדמיה, התמדתי להתעדכן בספרות אקדמית פמיניסטית, הצגתי נושאים שונים בעשרות כנסים אקדמאיים בארץ ובחו"ל, והוזמנתי לעתים להעביר שיעור במסגרות שונות באקדמיה. בשנת הלימודים 1994-1995 חזרתי ללמוד בחוג לפילוסופיה לתואר שני עם תזה (שוב, בתנאי של השלמות לתואר ראשון, כולל בחינה בכתב). ביוני 2002 קיבלתי תעודה כמוסמכת מצטיינת לתואר שני – שבוע לאחר שקיבתי תואר דוקטור כבוד מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים על תרומתי לפמיניזם בישראל. עבודת התזה שלי בפילוסופיה – "ליצור מדע פמיניסטי לנוכח ביקורות על ההבחנה פרטי-ציבורי", מאתגרת את המדע הפטריארכאלי הקיים.

עם קבלת התואר השני חשבתי שאוכל ללמד במכללה, אך התברר לי שגם במכללות נדרש תואר שלישי כתנאי להוראה של לימודי נשים (לעתים גם ללא הבחנה באיזה מקצוע נרכש). כך הפסידה המערכת ידע וניסיון בני עשרות שנים.

כיום אני ממשיכה בפעילות פמיניסטית וחברתית ענפה, מוסיפה לייעץ לסטודנטיות (וסטודנטים) שפונות אלי לעזרה בכתיבת עבודות אקדמיות, ללמד נשים במסגרות שונות חוץ-אקדמיות - לעתים קרובות במסגרת דיאלוג של לימוד הדדי אחת לאחת - וכן להנחיל ידע פמיניסטי במסגרות שונות שבהן אני פעילה. לפיכך, אני רואה את עצמי "מורה-נודדת", העוסקת ב"פרקסיס" פמיניסטי, שהוא התוצר של איחוד תיאוריה ופרקטיקה פמיניסטיות.